

Identitat, terra i territori

Etnografia a la *Serranía del Perijá*, Colòmbia

Aproximació als processos de lluita camperola: *sembrando esperanza*

Treball final de grau - Antropologia social i cultural
Universitat de Barcelona
Gala Rocabert Navarro
Febrer 2017

La població rural colombiana - indígena, afrodescendent i camperola- és la principal víctima del conflicte armat vigent des de fa més de 50 anys, que ha accentuat i accelerat els processos de desposseïció i expropiació de terres. La etnografia presentada mostra la problemàtica entorn la qüestió agrària i el model multicultural vigent. La meua estada en aquest país en diferents períodes de temps m'ha permès identificar que, partint de les confrontacions entre camperols i indígenes yukpa a la *Serranía del Perijá*, la lluita per la terra ha quedat desdibuixada per una altra que es limita a la defensa del territori. Diversos elements tant culturals, com també polítics i jurídics mostren la complexitat del procés de titulació de terres d'ambdues poblacions. Analitzant els conflictes que viu la població camperola com a població rural no etnicitzada i, per tant, no beneficiària dels drets diferencials, es mostren les seves respostes encaminades a desafiar l'essencialisme identitari que impulsen les polítiques multiculturals i neoliberals.

Conceptes clau: ordenament territorial, indígenes, camperols, multiculturalisme, *zonas de reserva campesina*.

Agraïments:

Als camperols i camperoles que han volgut compartir vivències, preocupacions i somnis, que m'ha obert les portes del seu camp i m'han fet recordar que "*SOMOS CAMPO, que los alimentos, el agua y el aire nacen en los campos*¹".

A les persones que m'han acompanyat en aquest procés d'aprenentatge i m'animen a seguir caminant en aquesta direcció.

¹ I Encuentro de Mujeres Campesinas, Curumaní

ÍNDEX

Introducció	4
Metodologia	5
Subjectes polítics i drets sobre el territori	7
Dinàmiques d'ocupació a la <i>Serranía del Perijá</i>	9
Descripció demogràfica i geogràfica	
Ressenya històrica	
Els yukpa	
Els camperols	
Conflictes per la terra i el territori	12
Conflicte econòmic per la terra i l'ús del sòl	
Conflicte armat i control pels recursos	
Conflicte intercultural	
Conclusió	18
Bibliografia	19

INTRODUCCIÓ

Els canvis en l'estructura agrària de Colòmbia han portat a les poblacions rurals a inacabables lluites per l'accés a la terra i la protecció del territori, motiu pel qual se li atorga a aquesta problemàtica un caràcter estructural (Pécault 2015). Aquestes lluites tenen causalitats arrelades a diferents moments de la configuració de la societat nacional, on la guerra i l'acumulació capitalista, sent la primera consubstancial a la segona (Estrada 2015), han fet de la concentració de la terra, l'abandonament de l'Estat en les zones rurals, la informalitat de la propietat i els desplaçaments forçats, una dinàmica perpetuada al llarg del temps. Aquest fet ha posat a la població camperola, indígena i afro-colombiana que habita el camp en una condició d'especial vulnerabilitat. Una prova de la dimensió d'aquesta problemàtica és que el primer punt de l'Acord de pau de l'Habana², *Reforma Rural Integral*, inclou propostes per a "solucionar" el conflicte per la terra.

A l'actual Constitució aprovada el 1991, es van incloure drets socials, mecanismes de participació i unes polítiques compensatòries per a grups tradicionalment exclosos, com els indígenes i els afrodescendents. Va ser un gran avenç pel reconeixement de la diversitat cultural i l'autonomia, però també va implicar l'obertura econòmica³. A més, es va introduir el concepte d'ordenament territorial, que va començar a ser concebut com un assumpte polític que posava en joc la distribució de recursos, competències i jurisdiccions i representava noves possibilitats d'autonomia i accés a recursos per a regions i sectors marginals (Echeverri 2004), fet que va satisfer part de les demandes d'aquesta població. No obstant, el naixement d'una altra forma d'ordenament territorial pels camperols i la lluita d'aquests pel seu reconeixement ha posat en evidència algunes de les mancances que té la Constitució de 1991.

La *Serranía del Perijá*, situada al *Departamento del Cesar*, marc etnogràfic d'aquest l'estudi, està habitada per camperols i indígenes yukpa. Ambdues poblacions, tot buscant noves estratègies de participació i control del territori, aspiren a la constitució de dues figures d'ordenament territorial. Els indígenes busquen l'ampliació del seu *resguardo*⁴, territori ancestral⁵, que pretén abastar tota la *Serranía del Perijá*; i els camperols aspiren a la creació de dues *Zonas de Reserva Campesina*⁶ (ZRC), una al centre del *Perijá*, en els municipis de Curumaní, Chimichagua, Chiriguaná i Pailitas, i l'altra als municipis de Manaure, La Paz, Agustín Codazzi i San Diego, al nord. Aquesta situació es tradueix en conflictes per l'accés a la terra i la defensa del territori. La població indígena s'oposa al projecte de *Zona de Reserva Campesina del Perijá* ubicada al nord⁷, en frontera amb el seus

² Acord de pau firmat entre FARC –EP i el govern de Juan Manuel Santos firmat el setembre del 2016 i ratificat pel *Congreso* el novembre del mateix any.

³ Més informació Fajardo 1999

⁴ És una institució legal sociopolítica conformada per un territori reconegut d'una comunitat indígena, amb títol de propietat inalienable, col·lectiva o comunitària, regit per un estatut autònom, amb pautes i tradicions pròpies.

⁵ Comunicat yukpa del 4/7/2016 on es manifesta l'aspiració de recuperar la *Serranía del Perijá* com a territori ancestral, exigint al govern nacional la constitució de la extensió territorial de la comunitat indígena, segons les sentències que va emetre la Cort Constitucional C371 el juny de 2014.

⁶ És una àrea geogràfica reconeguda legalment que té en compte les característiques ambientals, agroecològiques i socioeconòmiques regionals per l'ordenament territorial, social i cultural de la propietat, per l'estabilització i consolidació de l'economia camperola. És un mecanisme encaminat a eliminar i prevenir la concentració de la propietat i regulat i aprofitar les *tierras baldías* de la nació (Llei 160/1994 i Auto 024 del 1996).

⁷ Segons l'acta de reunió de Asoperijá 2014, l'aspiració de constituir una ZRC compren els predis o finques ocupades i cultivades, ubicades a la zona mitjana i baixa de la serra, a la part alta s'impulsa la creació d'un Parc Nacional Natural. A més s'assumeix que aquesta figura ha de respectar la presència i territori yukpa, fent una crida al diàleg i la concertació sobre el territori que comparteixen.

resguardos i dins del territori que ells proclamen com a ancestral. Aquesta oposició s'ha d'entendre dins del marc legal de les dues figures d'ordenament territorial, el qual no permet el seu solapament⁸. Aquest fet ha generat tensions entre les dues comunitats, que s'explicaran en aquest treball a través del relat dels camperols. Tot i que les confrontacions s'associen amb un problema cultural, les dues comunitats denuncien la necessitat de terres, que estan majoritàriament ocupades pel monocultiu de *palma africana*⁹, la ramaderia extensiva¹⁰ i l'explotació minera¹¹, o són àrees declarades d'interès ambiental¹². Més enllà de les conseqüències de les polítiques multiculturals, pels *indígenes i els camperols*, *assegurar la tinença de la terra ha estat una manera de fer front als interessos de petits i grans inversionistes nacionals e internacionals, i de desafiar la "contrarreforma agrària" dels paramilitars* (Bocarejo 2015:143).

En aquesta recerca de TFG el meu objectiu principal és definir els conflictes que viu la població camperola del nord de la *Serranía del Perijá*, on també hi viuen els yukpa, com a conseqüència de les diferents dinàmiques d'ocupació del territori que habiten. Amb l'experiència fent treball de camp i els intercanvis amb els interlocutors he trobat convenient definir les dinàmiques d'ocupació com a pautes territorials guiades pel conjunt de pràctiques, activitats i usos dels recursos en un territori.

Les preguntes que guiaran la recerca són: quines són les dinàmiques d'ocupació del territori del nord de la *Serranía del Perijá*? Quins conflictes generen a la població camperola?

La hipòtesi que plantejo és: les polítiques multiculturals, inspirades pel model neoliberal de desenvolupament, segmenten la població, creen categories estàtiques i fixes, i reproduïxen relacions asimètriques.

METODOLOGIA

La informació presentada en aquest estudi és fruit de la recerca bibliogràfica i del treball de camp realitzat a Colòmbia, amb previsió de continuar-lo a l'abril.

Amb la meva col·laboració a ANZORC¹³ (Asociación Nacional de Zonas de Reserva Campesina) de l'abril fins al setembre del 2016, vaig aproximar-me a la realitat camperola de Colòmbia assistint a tallers, formacions i assemblees que van tenir lloc a diferents municipis, tot donant suport en l'elaboració de memòries. Durant aquests mesos, a través de l'observació participant vaig poder copsar les principals problemàtiques a les que fan front les organitzacions camperoles, d'aquesta manera vaig centrar el meu interès en els conflictes interculturals. D'altra banda, vaig decidir acotar l'àmbit d'estudi a la *Serranía del*

⁸ Una de les excepcions que bloqueja la constitució de ZRC (*Acuerdo 024*) són les àrees que són territoris indígenes i de comunitats negres (o que estan en procés d'ampliació).

⁹ Monocultiu que ocupa la zona plana, és a dir la més bona per cultivar, concretament el 12 % del territori del *Cesar* (*DANE 2016*).

¹⁰ El 47% del sòl del *Cesar* s'utilitza per pastures. UPRA (Unidad de Planificación Rural Agropecuaria)

¹¹ Aquesta activitat representa més del 40 % del PIB departamental i reuneix més de 215.000 hectàrees i ha proliferat en detriment de 180.000 hectàrees destinades a l'agricultura (CNMH 2016).

¹² Colòmbia té un *Sistema Nacional de Áreas Protegidas* que comprèn diverses figures d'ordenament territorial que vetllen per la protecció del medi ambient, i una d'elles és la Zona de Reserva Forestal (ley 2 1959), la qual abasta part de la *Serranía del Perijá*.

¹³ Organització reactivada al 2011 que reuneix organitzacions camperoles de tot el territori colombià.

Perijá, zona que ha patit molt el conflicte armat donada la seva posició estratègica i la seva riquesa.

Durant la meua estada a camp vaig assistir a les següents activitats: del 27 al 30 abril a Manaure (Cesar), es va realitzar un taller preparatori del I Encuentro de Mujeres Campesinas i un taller sobre ordenament del territori (zonas de reserva forestal, mineria i territoris interculturals), on van assistir 120 camperols de la regió del Carib, remarcant que més de la meitat eren dones; del 8 al 12 agost, a Chapinero (Neiva), va tenir lloc l'Assemblea general d'ANZORC amb la participació de delegats de les 68 organitzacions camperoles associades; del 25 al 29 agost a Bucaramanga (Santander), es va fer una formació sobre pedagogia de la pau i un taller sobre implementació dels Acords de l'Habana als territoris, on van assistir membres d'organitzacions de la regió centre - occidental del país. I el 6 maig, 15 agost i 1 setembre vaig poder assistir a reunions d'avaluació amb ANZORC a Bogotà. El desembre del 2016, aprofitant la celebració del V Encuentro de Zonas de Reserva Campesina i el I Encuentro de mujeres campesinas que tenien lloc a un municipi del la *Serranía del Perijá, Curumaní* (1-5 de desembre), vaig poder estar a la regió acompanyada i allotjada per membres de diferents organitzacions camperoles locals (Asoperijá, Mesa Regional del Perijá, Futuro i Marcha Patriótica). Durant el període de tres setmanes (del 1 al 21 de desembre) vaig poder recórrer un total de 12 *veredas*¹⁴ i dos *corregimientos*¹⁵ dels municipis d'Agustín de Codazzi, Curumaní, La Paz, i Pailitas. Aquests municipis estan en procés de constituir-se com a *Zona de Reserva Campesina*¹⁶ (ZRC). Els trasllats els feia sempre acompanyada, cosa que em permetia fer visites a famílies camperoles i així compartir la seva quotidianitat - acompanyant-los al camp, fent un *tinto*, jugant amb els nens...- i tenir la oportunitat d'entrevistar a membres de l'organització camperola de la regió, presidents de les JAC (Juntas de Acción Comunal)¹⁷, líders comunitaris, antics membres de l' ANUC (*Asociación Nacional de Usuarios Campesinos*), sumant un recull de 16 entrevistes, algunes enregistrades i d'altres anotades a la meua llibreta de camp. Les entrevistes es van realitzar en base a un guió obert amb unes preguntes bàsiques i la resta variables en funció del context. També hi ha informació recopilada en trobades i discussions informals.

La meua estada a la regió es va veure limitada per la situació d'inseguretat viscuda durant aquest període donada la presència d'actors armats a la zona, principalment paramilitars i membres del ELN¹⁸. Un altre factor limitant va ser la impossibilitat de contactar amb població yukpa, ja que les tensions entre aquesta i els camperols han augmentat en els últims mesos, sobretot pel fet que aquests últims es van oposar a la ubicació d' una *Zona Veredal Transitoria de normalización* de les FARC – EP¹⁹. Aquesta situació de conflicte ha fet impossible realitzar una etnografia que doni veu als dos bàndols.

¹⁴ Subdivisió territorial dels municipis que comprèn les zones rurals.

¹⁵ Subdivisió territorial que té un nucli de població important però que no arriba a assolir la categoria de municipi.

¹⁶ *ZRC del Norte Perijá* és un procés bastant recent liderat per *Asoperijá* i encara no està definit el territori ni les famílies beneficiàries; i *ZRC del Bajo Perijá*: liderat per l'*Asociación Mesa Regional del Perijá*, amb un territori de 150.000 hectàrees, està més a prop de constituir-se com ZRC, ja que està en procés administratiu de reconeixement institucional.

¹⁷ És una forma d'associació i organització de les comunitats on s'integren les persones que viuen en un mateix lloc.

¹⁸ *Ejército de Liberación Nacional*.

¹⁹ *Fuerzas Armadas revolucionarias de Colombia - Ejército del Pueblo*: actualment, amb el Acords de l'Habana es troben en l'impàs per desmobilitzar-se i deixar les armes, cosa que s'ha definit que tindrà lloc a diferents zones, anomenades Zonas Veredales transitorias de normalización (ZVTN), una de les quals havia de ubicar-se a una vereda del municipi de La Paz, cosa que s'havia rebut amb entusiasme per part del camperolat, però que degut a la oposició dels yukpa s'ha traslladat a un altre municipi.

S'aporta també la informació obtinguda i compartida amb membres de l'*Instituto de Estudios Interculturales de la Universidad Javeriana* (IEI) a Cali (del 22 – 24 desembre) que han estat fent treball de camp a la *Serranía del Perijá*, conjuntament amb ANZORC.

La documentació i la informació recopilada ha estat sistematitzada, primer per tenir una idea introductòria del camp a Colòmbia i així definir el meu objecte d'estudi, i després, mitjançant la creació d'unitats d'anàlisi, i utilitzant el meu diari de camp i les entrevistes enregistrades, he pogut elaborar la present aproximació etnogràfica al conflicte territorial de la *Serranía del Perijá*.

SUBJECTES POLÍTICS I DRETS SOBRE EL TERRITORI

Les categories de camperol i indígena estan emmarcades en unes definicions on els primers es veuen com a simples treballadors agraris, i els segons es mostren com a supervivents del colonialisme, representants de la tradició i de l'autenticitat. *Les polítiques multiculturals han generat imaginariis estàtics sobre els usos i les projeccions territorials de camperols i indígenes* (Bocarejo 2011:114). A continuació desenvoluparé les seves definicions i els drets que tenen sobre els seus territoris.

La majoria d'estats llatinoamericans han intentat incorporar els drets dels pobles indígenes en el marc de les noves constitucions nacionals, i així regular la seva relació sota la influència de la política internacional, que situa els pobles indígenes en tant que subjectes de drets i no objectes passius (Aparicio i Martínez Mauri 2012). En el cas de Colòmbia, la Convenció 169 del 1989 de la OIT sobre pobles indígenes es va traduir en dret nacional mitjançant la llei 21 de 1991. Aquest any es va posar en vigència la nova Constitució colombiana, on, gràcies a les lluites indígenes, aquests aconseguixen ser reconeguts com a subjectes de dret col·lectiu i poden gaudir de protecció jurídica i autonomia territorial. Concretament, l'article 63 fa referència a la figura d'ordenament territorial indígena: el *resguardo*, on la propietat és col·lectiva, i tot i ser una invenció colonial, permet la preservació de les cultures indígenes i dels seus valors espirituals (Semper 2016), ja que tenen una sèrie de possibilitats *d'autodefinició de la territorialitat* (el quan, el com i el per què del territori) *i de la titularitat* (qui és el titular/s) (García i Surrallés 2009). En tot cas, s'ha de tenir en compte que, quan els pobles indígenes reclamen la propietat de les seves terres no posen l'accent en les característiques essencials de la institució de la propietat tal i com s'entén a Occident, el que rescaten de la propietat són les possibilitats defensives que li atorguen el caràcter absolut del seu exercici, la seva exclusivitat i la seva perpetuïtat (García 2004).

En relació als processos desencadenants del multiculturalisme a Colòmbia, Duarte (2015), combinant les teories de Stavenhagen (1991), Odie Hoffmann (2001) i Henry Caballero (2011)²⁰, identifica: per una banda, la particular introducció de drets diferencials, fet que ha radicalitzat la segmentació de les poblacions rurals d'acord a criteris ètnics i culturals, i com, d'altra banda, a partir dels anys 1990 aquests drets han respòs a uns criteris d'obertura econòmica que han suposat la integració a una governabilitat neoliberal. Aquest escenari fragmenta la lluita al camp i dóna via lliure per l'expropiació de recursos.

²⁰ Més informació Carlos Duarte.

De manera que es crea un *cercle que evita negociacions i consensos entre indígenes i camperols per tal de beneficiar a les elits regionals i als projectes estatals i transnacionals, sota el lema "divide y vencerás"* (Bocarejo 2015:167)

Pel que fa al camperolat, porta un llarg recorregut de lluites i reivindicacions pel seu reconeixement i està en la cerca constant de protecció jurídica per garantir els seu drets. Les seves demandes s'estan materialitzant en propostes de reforma, tant en l'àmbit internacional com en el nacional. A nivell internacional el marc de referència més representatiu és el "*Proyecto de Declaración de los Derechos Campesinos y otras personas que trabajan en las zonas rurales*" de la ONU²¹. No obstant, davant la necessitat imperant què el camperol sigui reconegut a Colòmbia, s'està promovent una reforma constitucional (Proyecto de Acto Legislativo No 006 de 2016²²) que busca el reconeixement explícit del camperolat a la vegada que pretén visibilitzar la particular relació i afecció que té amb la terra i el territori (Kroeber 1948) a través de la producció d'aliments conforme a l'economia camperola, basada en unitats econòmiques familiars no assalariades (Chayanov 1979), on la família és la base de les relacions socials, econòmiques i organitzatives (Wolf 1966). També es ressalta la protecció que els camperols fan del medi ambient, tot fent-li custòdia i possibilitant així la reproducció i sosteniment dels recursos naturals i, per tant, de la comunitat (Barbetta 2012). Aquestes són evidències de la vocació dels camperols no com a classe social (Marx 1869) sinó com a grup social amb atributs comuns com: la familiaritat, la cohesió col·lectiva, la diferenciació interna, la subordinació, la pluriactivitat i la relació amb el mercat (Martín 1993), elements que demostren una identitat i pràctiques culturals pròpies²³.

Segons la Constitució Política vigent a Colòmbia, el camperol és equiparat al treballador agrari, donat que en els censos no hi ha possibilitat de definir-se com a camperol²⁴. Des de l'*Asociación de Trabajadores de Inzá Tierradentro* (ACIT) s'està promovent que s'inclogui la categoria de camperol en els pròxims censos²⁵. Les categories ètniques dels censos nacionals de població ens revelen el sistema particular de classificació d'una societat, els conceptes amb els que es pensa i les polítiques que hi ha darrera aquests conceptes (Celigueta 2015). La sensació generalitzada dels camperols de viure en l'oblit de la nació n'és un reflex: "*Nosotros los campesinos, siendo los más productivos, hemos sido los últimos tenidos en cuenta para un ordenamiento, y ha sido por presión y por movilización de nosotros que se han dado pasos para tener lo que ahora tenemos: la ley 160 de 1994*" (2/12/2016)– reivindicava un camperol al *V Encuentro de ZRC*. Com a tal, la figura, que es desenvolupa en tres legislacions diferents²⁶, és un mecanisme d'ordenament productiu del territori rural i s'interpreta com una conquesta de les organitzacions camperoles ja que és l'únic recurs jurídic que permet la defensa del seu treball i de la seva propietat²⁷. No obstant, aquesta figura no va ser implementada fins al 1996, després de les mobilitzacions

²¹ Més informació: document de les NNUU, on es ratifiquen: dret a la vida, al treball digne, a la salut, i s'expliciten nous drets pels camperols, com el dret a la terra, a la propietat col·lectiva, a les llavors, als medis de producció, entre d'altres.

²² Liderada pel Senador Alberto Castilla.

²³ Bibliografia de: "Análisis de diferentes concepciones teóricas del campesino y sus formas de organización" Subgerencia de Tierras rurales 2013

²⁴ Es parla de 6 - 7 milions de petits camperols, és a dir, més del 15% de la població colombiana (cartilla pedagògica d'ANZORC 2016).

²⁵ Notes diari de camp (NDC)

²⁶ Per més informació Osejo Varona.

²⁷ NDC

*cocaleras*²⁸ a través de les quals es va exigir la seva reglamentació i el reconeixement del territori i dels camperols com a subjectes polítics (Osejo 2013). Tot i això, la seva constitució i promoció depèn, com han senyalat molts dels entrevistats, de la voluntat política²⁹. Actualment trobem que hi ha sis ZRC que ocupen un total de 811.000 hectàrees, unes altres sis en procés de constitució i unes cinquanta en procés de preparació.

Salvant les distàncies entre les dues figures d'ordenament territorial, el *Resguardo* i les *ZRC*, són les eines jurídiques a les que indígenes i camperols recorren per defensar els seus territoris. Els diferencien les avantatges legals que els indígenes tenen sobre els seus *resguardos*, ja que aquests els hi permet preservar l' identitat ètnica i accedir a les garanties legals derivades de l'organització territorial de l' Estat, és a dir, de les competències polític-administratives i pressupostàries (Art 287 CP) (Libardo 2004). Això vol dir: transferències, ascens a càrrecs polítics (per garantir representació a nivell nacional), organització jurídica i política pròpia (cabildos), autonomia en matèria d'educació i salut, etc. Aquest fet ha generat processos de re-etnització estratègica (Duarte 2015) i formacions d'alteritat (Bocarejo 2011) generant més tensions entre les comunitats, ja que tal i com explicava un camperol a l' Assembla General d' Anzorc: *"Muchos campesinos se afiliaron a los resguardos para no prestar servicio militar obligatorio, o para ser juzgados por una jurisdicción más blanda, o para tener educación y acceso a recursos"* (12/8/2016). No obstant, parafrasejant a Chaves i Zumbrano (2009), la reindianització manifesta un component instrumental molt fort perquè qui la busca persegueix legitimar-se culturalment amb l'objectiu de posar remei a les desigualtats socials (2009:240).

D'altra banda, les ZRC no impliquen un règim de propietat col·lectiva i no tenen la característica de inembargables, imprescriptibles e inalienables³⁰, tal i com recorda el representant de la regió del Carib a Anzorc *"en los resguardos la tierra y el manejo es colectivo, en las ZRC aunque la convivencia es colectiva, la tierra como tal es individual, con la constitución de estas se pretende que a cada campesino se le formalice su propiedad, es el anhelo de todo campesino: acostarse y tener ese papelito que diga que esa tierra es de él"* (5/12/2016).

DINÀMIQUES D'OCUPACIÓ A LA SERRANÍA DEL PERIJÁ

A continuació, tot fent una descripció geogràfica, una breu ressenya històrica de la regió i una caracterització dels camperols i els yukpa que habiten a la *Serranía del Perijá*, em proposo mostrar les dinàmiques d'ocupació d'aquest territori.

Descripció demogràfica i geogràfica

La *Serranía del Perijá* forma part de la jurisdicció territorial del *Departamento del Cesar* (al nord - est de Colòmbia). És una cadena muntanyosa que divideix Colòmbia i Veneçuela, amb una altura màxima de 3500 metres. Es caracteritza per tenir varietat de climes i de vegetació.

²⁸ Productors de coca.

²⁹ NDC

³⁰ Avantatges guanyades amb lluites i acompanyades de legislació internacional (Conveni 169 OIT).

Pel que fa al *Departamento del Cesar* té una extensió de 22.905 km², està integrat per 25 municipis, amb 171 *corregimientos* i 990 *veredas*. Segons el cens poblacional (Dane 2005³¹) el departament té 879.914 habitants, dels quals 625.775 s'ubiquen als cascós urbans i 254.139 a les zones rurals.

En relació als municipis del nord de la *Serranía del Perijá*, la població rural, que no vol dir camperola, supera la mitja nacional (25% segons el Dane 2005). Les distàncies entre les zones urbanes i les rurals són rellevants ressaltant les distàncies i els preus dels desplaçaments, així com les condicions de les vies, que estan totalment abandonades. A més, dins la zona rural, les *veredes* estan molt disperses, fent de l'àrea un territori atomitzat³².

Ressenya històrica

Per tal d'identificar les dinàmiques d'ocupació actuals del territori i els conflictes derivats cal una introducció del poblament i les onades migratòries de la regió.

Els indígenes que pertanyen al grup lingüístic del carib, és a dir, els yukpa, van poblar la regió com a resultat d'un procés migratori originat des de la Guayana francesa (López 2007). Al 1530, es van començar a desplaçar als indígenes de la zona plana del *Valle de Upar* cap als territoris muntanyosos de la *Sierra Nevada* i la *Serranía del Perijá* (Jaramillo 2014), i durant els segles XVIII i XIX van tenir lloc diverses campanyes de missioners caputxins i evangelistes que pretenien "civilitzar" als indígenes. No va ser fins els 1940 que es van iniciar les migracions camperoles cap a la *Serranía del Perijá* provinents d'altres departaments de Colòmbia. Aquestes migracions van ser incentivades per la violència bipartidista radicalitzada, la qual es manifestava amb especial força en les zones rurals de Colòmbia³³. Aquesta població buscava les anomenades *tierras baldías*³⁴, que són les terres propietat de la nació. Així va tenir lloc un procés de colonització gradual del territori de la *Serranía*, on, fins els anys 1960, els camperols vivien en minifundis i llogaven terres a terratinents, o treballaven com a jornalers, o es dedicaven al contra bàndol, ramaderia o cultiu de cafè (CNMH 2016). A partir dels anys 1960 emergeix la bonança del cotó i als 1970 de la marihuana; és durant aquestes dècades quan comencen a fer presència les guerrilles a la regió, qui també controlaven el narcotràfic.

A mitjans del 1980 i sobretot la dècada del 1990 comença l'auge de l'explotació minera, la qual va portar una altra onada migratòria que va comportar la reubicació dels pobladors que ja hi havia. Segons les dades sobre desplaçaments facilitades per l'Informe Regional del Banco de la República (Vergara 2005), el *Departamento del Cesar* va ocupar el quart lloc en el país quant a persones expulsades de les seves llars durant aquesta dècada³⁵ i actualment és el tercer amb més reclamacions de terres. El fenomen del desplaçament, coincidint amb l'arribada de la mineria, la *palma africana* i la ramaderia extensiva, també va lligat al paramilitarisme (CNMH 2016). En el cas del *Cesar* l'entrada del paramilitarisme va suposar, sobretot, la reconfiguració del territori (Bocarejo 2011), cosa que actualment

³¹ Departamento Nacional de Estadística.

³² NDC

³³ Per més informació: Darío Fajardo.

³⁴ Per més informació Catherine Legrand.

³⁵ Segons l'ACNUR Colòmbia és el segon país del món amb més desplaçats.

s'evidència al veure com aquestes activitats ocupen les terres planes i com de desarticulat està el moviment camperol degut al desmantellament organitzatiu sofert al camp³⁶.

Els yukpa

El territori yukpa està organitzat en sis *resguardos*, que ocupen 34.156 hectàrees, on hi viuen el 98 % de la població, que són un total de 4.761 indígenes de les quals el 52,4% són homes i el 47,6% dones (DANE 2005). El poble indígena Yukpa- Yuko està assentat al *Perijá*, a la serralada oriental, ubicada al nord-est de Colòmbia i al nord oest de Veneçuela, de manera que viuen a ambos països. Es troben ubicats al *Departamento del Cesar*, principalment als municipis de Agustín Codazzi, Becerril i La Paz. Els *resguardos*³⁷ més poblats són: *Socorpa*, de 25.000 hectàrees i *Iroka*, de 8.678 hectàrees, al municipi de *Agustín de Codazzi*³⁸, també tenen el *resguardo Menkue-misaya* ubicat també en aquest municipi, *Socorra*, que està al Becerril, *Caño Padilla* i *Rosario-Bellavista-Yucatán*, els dos al municipi de La Paz.

Des de l'arribada dels primers conqueridors, les seves pràctiques i cultura han canviat. El contacte amb les missions caputxines, l'avanç de la colonització camperola, els conflictes inter-ètnics amb el poble Barí, i l'arribada dels *hacendados* i ramaders ha empès a la població indígena a buscar refugi a les parts altes de la *Serranía del Perijá*³⁹. Els grups no tenen una organització política centralitzada sinó que l'autoritat recau en l'home cap de família, i la localitat s'identifica, generalment, amb una família extensa. En la literatura etnogràfica són descrits com a guerrers i amb freqüents *vendettas* entre ells i les diferents agrupacions (Jaramillo 2014). Els indígenes yukpa són tradicionalment caçadors, pescadors, recol·lectors i agricultors de blat, i han anat ampliant les seves activitats per tal de poder sobreviure. El seu sistema de cultiu és de "*roza y quema*" itinerant, i la sembra es fa de forma esglaonada.

Actualment el poble yukpa sol·licita que el govern nacional amplii el territori que se'ls hi va concedir, donat que les actuals terres estan esgotades, ja que gran part de les hectàrees que se'ls hi va assignar són de reserva natural, de manera que no es poden utilitzar amb fins agrícoles⁴⁰. A més, tal i com va evidenciar el *Auto 004 del 2009 de la Corte Constitucional*, els yukpa estan en risc d'extinció tan física com culturalment.

Els camperols

La població camperola del nord de la *Serranía del Perijá*, que habita aquestes terres des de fa més de 50 anys, pretén constituir una ZRC. Aquest procés camperol va ser iniciat durant el segon semestre de 2014⁴¹, mitjançant la conformació d'una organització a nivell regional que agrèmia les *Juntas de Acción Comunal* i que ha donat lloc al naixement de ASOPERIJÁ (*Asociación Campesina de la Serranía del Perijá*), la qual lidera i promou la constitució de la ZRC. Amb aquesta figura territorial els camperols busquen: organitzar-se,

³⁶ NDC

³⁷ Dades del INCORA (Instituto Colombiano de desarrollo rural, el qual ja no està operatiu).

³⁸ Al 1983 va tenir lloc la primera resolució del INCODER (Instituto Colombiano de Desarrollo Rural, el qual ja no està en funcionament) per constituir dos *resguardos* indígenes per la comunitat yukpa (Iroka i Socorpa).

³⁹ Informe "Comunidades Indígenas en Colombia", ACNUR 2011.

⁴⁰ *Ibidem*

⁴¹ Encara no està definit el territori de la ZRC i tampoc les famílies que hi viurien. El projecte està en una fase molt inicial, s'està socialitzant la figura i intentant fer reviure la organització camperola, la qual ha estat literalment aniquilada pel paramilitarisme.

“porque organizadas es que avanzamos”- ressaltava una dona camperola en el I *Encuentro de mujeres campesinas (2/12/2016)*; ordenar el territori i evitar la concentració de terres – *“la UAF (unidad agrícola familiar⁴²) muestra lo que puede dar una tierra con producción campesina y sirve para frenar la concentración de tierras”⁴³* – m’explicava un membre d’ANZORC; protegir ambientalment la *Serranía del Perijá* de la mineria a gran escala – *“para poder sostener el territorio debemos estar organizados, primero para hacer frente a la minería, y también porque sino cada cual hará en su finca lo que le de la gana y entonces hay desordenes que afectan al medioambiente por abuso de nosotros mismos”* – senyalava un camperol durant un taller d’ordenament territorial i mineria a Manaure (28/4/2016); i posicionar una figura d’ordenament territorial de caràcter camperol com a resposta a les aspiracions territorials de les comunitats indígenes del poble yukpa. Com a beneficis de constituir-se com a ZRC destacaven: *“La figura pone al campesinado a organizarse”* – m’explicava amb orgull un membre de l’equip tècnic d’ANZORC⁴⁴; *“Hay unas estrategias en la parte productiva para ser productivos y rentables, porque es difícil encontrar un campesino rentable. No tenemos sistema de riego, no sabemos si el TLC (tratado de libre comercio) nos va a dejar vender... mientras que dentro del territorio organizado se pretende producir, procesar y comercializar. Sin olvidar la parte productiva para el autoconsumo” (8/8/2016)* – remarcava un camperol membre de la ACVC (Asociación Campesina del Valle de Cimitarra); *“Otra bondad que tiene la figura es que como es organizativa es atrayente para la inversión de quienes tienen los recursos, desde un alcalde, a un gobernador, al ministro de agricultura...”* – esmentava un membre d’Asoperijá⁴⁵.

Per la constitució d’una ZRC cal fer un diagnòstic de la regió i un pla de desenvolupament. Aquest últim, tal i com em va dir el representant del Carib a Anzorc; *“es una hoja de ruta creada y planeada por cada comunidad por consenso general, la parte institucional viene acompañando y ordenando pero quién opina y propone es la comunidad, con representantes de las JAC y asociaciones⁴⁶”*.

Una de les dificultats que senyalaven molts dels camperols entrevistats és l’estigma que arrossegueu al ser associats amb els guerrillers, discurs molt repetit pels mitjans de comunicació: *“hace falta mucho convencimiento porque hay mucha estigmatización y señalamientos en torno a la figura de zonas de reserva campesina⁴⁷”*- mostrava preocupat un camperol d’ *Agustín de Codazzi*.

CONFLICTES PER LA TERRA I EL TERRITORI

En aquest apartat s’identificaran els conflictes per la terra i el territori als que han de fer front els camperols que habiten la regió. Per conflicte s’entén el que Lewis Coser (1970) definia com el procés social que té lloc quan dos o més parts tracten d’imposar valors excloents dins d’una escassetat de recursos, amb l’objectiu d’influir en la conducta i el control de grups socials⁴⁸.

⁴² Cada regió té una uaf diferent en funció de les característiques del sòl, i és la quantitat mínima de terra que s’ha calculat que necessita una família camperola per viure.

⁴³ NDC

⁴⁴ ibídem

⁴⁵ ibídem

⁴⁶ ibídem

⁴⁷ ibídem

⁴⁸ Citat per Pérez Martínez 2004

Per tal d'identificar aquests conflictes s'utilitzaran tres de les quatre categories de conflicte que distingeix Hoffmann (2001)⁴⁹. En primer lloc es descriu el conflicte entre grups definits ètnicament o culturalment i grans sectors econòmics, és a dir, es fa referència al conflicte per la terra i l'ús del sòl; en segon lloc es presenten els conflictes relacionats amb el conflicte armat i el control dels recursos; i per últim s'exposa el conflicte intercultural, que té de fons les lluites pel territori. La primera categoria respon al que Lozano i Osorio (1996) identifiquen com a conflicte per la terra; i les altres dues responen al que entenen com a conflictes territorials⁵⁰. No obstant, el que senyala Pérez (2004: 65) és que els conflictes no són en si mateixos el problema, sinó la gestió que es fa d'aquests i principalment el paper insensat, insuficient i arbitrari de l'Estat en aliança amb les elits locals. Aspectes que han definit un procés de configuració d'espais en els que uns pocs han aconseguit acaparar beneficis econòmics i privilegis polítics mitjançant el control i la propietat de la terra.

Conflicte econòmic per la terra i l'ús del sòl

Les activitats econòmiques i productives de la regió han estat variades al llarg de la història. En l'actualitat l'economia es basa, principalment, en:

I) la mineria, concretament l'explotació de carbó a gran escala i l'explotació de minerals, on les multinacionals encarregades de l'activitat són estrangeres⁵¹ (Prodeco, de Suïssa, i Drumon, d' EEUU). Tal i com es va denunciar en el taller sobre mineria a Manaure: *"la minería venía para desarrollar la región, pero el empleo que genera lo ocupan personas de fuera, no hay mejoras en nuestros territorios porque las regalías se van al extranjero, lo único que nos dejan es la contaminación de los ríos y paramilitares, que junto con el ejército se encargan de desplazarnos o hacernos callar... y el gobierno no hace nada..."* (29/4/2016)

II) l'agro-indústria de palma africana⁵² també ha suposat conflictes en el model de desenvolupament, ja que aquesta dinàmica productiva ha entrat en competència directa amb el model de l'agricultura familiar. Des de les ZRC es fan propostes de desenvolupament rural que vetllen per la cura del medi ambient: *"hay muchas estrategias para cuidar el medioambiente: los cultivos planteados tienen que ser agroforestales igual que la ganadería, que tiene que ser silvopastoril—para proteger al medio ambiente, y mantener la economía familiar, con el cultivo variado de frijol, plátano, caña, uyama, yuka, aguacates..."* – em comentava un camperol que havia estudiat enginyeria agrònoma i que ara formava part d'un projecte productiu d'Asoperijà⁵³.

III) tot i que són reductes, també s'han de considerar les economies il·legals, com la producció de rosella, la mineria il·legal i el contra bándol de gasolina.

IV) la ramaderia extensiva, que ocupa bona part de l'àrea plana de la regió. Segons l'UPRA⁵⁴, actualment el sòl del Cesar utilitza un 47% en pastures, mentre que la vocació de

⁴⁹ Citat per Carlos Duarte 2015

⁵⁰ Citat per Pérez Martínez 2004

⁵¹ més informació <http://www.verdadabierta.com/otros-negocios-criminales/5368-el-lado-oscuro-del-carbon> i CNMH

⁵² Organitzats a través de Fedepalma (Federación Nacional de Cultivadores de Palma de Aceite)

⁵³ NDC

⁵⁴ Unidad de Planificación Rural Agropecuaria.

l'ús del sòl d'aquesta activitat seria d'un 10% . Un camperol de 63 anys, desplaçat del Nord de Santander que actualment viu a Pailitas descriu amb tristesa la ramaderia extensiva: *"es muy triste ver estas extensiones llanas, con puro ganado, cuando se podrían aprovechar mucho mejor estas tierras... al campesinado se lo ha desplazado a la montaña, nos tocó tumbar monte⁵⁵...y ahora estamos regados por la serranía"* (9/12/2016).

V) l'agricultura familiar, molt variada i caracteritzada per la combinació i alternança de cultius. Algunes famílies són beneficiàries de projectes productius finançats mitjançant cooperació internacional, que es caracteritzen per ser poc coherents amb l'entorn i les temporades de sembra i collita; a més, no tenen l'acompanyament tècnic necessari, normalment no es donen diners sinó que es faciliten llavors i *insumos* (fertilitzants, eines..) i s'obliga als beneficiaris a cultivar, actualment és el cacao, durant un mínim d'uns anys a un preu fixe⁵⁶. Segons m'explicava el president de la JAC de la vereda San Pedro, Curumaní *"ahorita estamos empezando con cultivos de cacao, es un proyecto del PNUD⁵⁷, con los aguacates no nos fue bien, porque nos dieron a plantar unas matas en una época que había un verano muy duro, a ver cómo va con el cacao, la semilla no es criolla, nos la dan los técnicos es casi lo único que nos dan"*(10/12/2016).

És difícil identificar una lògica en les pràctiques del camperolat, ja que es troben limitats per les forces polítiques i econòmiques (Narotzky 2016). Tal i com queda reflectit en aquesta regió, l'estructura productiva del sector agropecuari està formada per tres formes empresarials bàsiques: l'empresa agropecuària capitalista, el latifundi especulatiu i la producció familiar (Forero 2009). Encara que les polítiques afavoreixin la concentració de la terra i l'agro-indústria, segons varis estudis (Fedesarrollo 2012) els predis més petits, propietat de camperols i camperoles, poden arribar a ser 40 vegades més productius que les grans propietats. A més, la resiliència, la reinvençió, l'aportació i conservació de la biodiversitat i la contribució del camperolat en l'alimentació de la societat (Van der Ploeg 2013) són elements que il·lustren la importància de l'agricultura i economia camperola i trenquen amb el mite que aquesta no és eficient. Una dona camperola resident a *Agustín de Codazzi* a causa de la violència, però amb finca a la vereda *Las Once*, parlava amb orgull de l'economia camperola *"La economía campesina es lo mejor: la yuca, el café, el plátano, el maíz, el fríjol se cultiva en la Sierra y los campesinos bajan sus productos y los venden en el mercado, los mercados campesinos en Codazzi son los domingos y con eso tienen su manutención. Ahorita se está reanudando, pero antes con los paramilitares no se podía circular, si estabas por la finca decían que eras guerrillero"* (16/12/2016).

Conflicte armat i control pels recursos

La presència d'actors armats il·legals a la regió és històrica i ve donada per la posició geogràfica i la topografia de la zona. La importància de la *Serranía del Perijá* radica en el fet que connecta el nord-orient del *Cesar* i el sud de la *Guajira* amb Veneçuela, i convertint-se un corredor utilitzat pel tràfic d'armes, gasolina i drogues (ACNUR 2011).

En aquesta regió, l'ELN va crear el *Frente 6* al 1987; després les FARC- EP van fer presència al territori amb *Frente 41* a partir del 1988; i entre 1993 i 1996 es van gestar els

⁵⁵ Ampliar la frontera agrícola.

⁵⁶ NDC

⁵⁷ *Programas de la Naciones Unidas para el Desarrollo.*

embrions del que avui en dia es coneix com a autodefensas (Autodefensas Unidas de Colombia, paramilitars al servei de latifundistes i empreses estrangeres); i del 1997 fins al 2002, va ser l'època d'arremesa paramilitar. Aquests han causat i causen⁵⁸ el major nombre de desplaçats, desapareguts, assassinats selectius i massacres⁵⁹, desfent tot el teixit social, principalment organitzacions camperoles, sindicats i organitzacions polítiques com *Unión Patriótica*⁶⁰, les quals eren titllades de guerrillers.

Un líder comunitari d'Asoperijá, antic membre de l'ANUC, explicava així el conflicte armat a la regió: *"En el Cesar como en muchos otros lugares, hubo una transformación del territorio. Las políticas neoliberales de los años 90 sumado a la violencia de la guerrilla, que se dedicaban a secuestrar y extorsionar, y la violencia paramilitar, que acabó con toda organización y todo lo que olía a izquierda... se sembró el terror! todo esto condujo al abandono masivo de territorios y al reemplazo de los cultivos de algodón, arroz, maíz.. por la ganadería extensiva y las plantaciones de palma"* (3/12/2016).

Actualment hi tenen presència dos actors:

I) Els grups paramilitars (neo-paramilitarisme⁶¹) segueixen tenint influència dins l'esfera política fomentant la corrupció, captació i desviament de diners públics i creant un escenari d'impunitat que fa que la violència sigui la norma per exercir un control territorial i protegir uns interessos econòmics i polítics. També preocupa la conformació de bandes o grups delictius ja que, amb la desmobilització de les FARC –EP, queda un buit de poder.

Una líder comunitaria de la regió, assentada a La Paz, m'explicava preocupada la situació actual: *"aquí el problema se llama tierra. Si no vienen unos vendrán otros, se cambian el nombre y listo! Ahora a los "paracos" les llaman "bacrim"* (17/12/2016).

Actualment existeixen suficients evidències que demostren com les estratègies contra-insurgents i paramilitars responen a un procés de "preparació" del territori per permetre l'acumulació capitalista (Estrada 2015).

II) L' ELN, que fa presència esporàdica a alguns municipis, generant tensions entre la comunitat camperola. Un membre de Marcha Patriótica, un moviment polític i social d'esquerres, que viu a Barranquilla però que treballa pel *Perijá* amb temes organitzatius em va explicar: *"organizamos un encuentro para hacer socialización de los Acuerdos de Paz"*

⁵⁸ Segons INDEPAZ el 2016 va tancar amb 117 assassinats a líders comunitaris defensors dels DDHH, i amb el que portem d'any en van 17, la finalitat d'aquests assassinats són: el desplaçament de les comunitats, l'apropiació de territoris, la defensa de mega-projectes, i el control polític a les regions.

⁵⁹ Dades a nivell nacional fins al 2012 del RUV (Registro Único de Víctimas): el 45% dels assassinats selectius (i segueixen sumant) i el 57 % de les massacres van ser produïdes per grups paramilitars; mentre que per part de les guerrilles l'acció més recorreguda era la dels segrestos responsabilitzant-los del 91% d'aquests. Les xifres publicades al 2013 pel CNMH dona les següents dades: 220.000 víctimes del conflicte armat, on el 80% són civils; 25.000 persones víctimes de desaparicions forçades (falsos positius), comeses majoritàriament per paramilitars i exèrcit; i més de 5 milions van ser objecte de desplaçaments forçats entre 1985 y 2012. Fins novembre del 2016, el govern havia registrat més de 7 milions de víctimes. Més informació CNMH "La maldita tierra".

⁶⁰ *Unión Patriótica* va ser un partit polític nascut del intent de procés de pau (*Acuerdos de la Uribe*) al 1985, com a proposta política legal de diferents grups guerrillers. Els membres i simpatitzants van ser sistemàticament exterminats: es calculen unes 5.000 víctimes.

⁶¹ Actualment es parla de neo-paramilitarisme perquè teòricament al 2005, amb la *Ley de Justicia y paz* els paramilitars es van desmobilitzar, i l'Estat nega l'existència d'aquest i en fa referència com a Bacrim.

en una vereda al otro lado de la Serranía, y nos encontramos con un retén del ELN, y nos tocó dar marcha atrás"⁶².

Conflicte intercultural

Les figures d'ordenament territorial dels camperols i els indígenes són una manera que té la població d'exercir poder i sobirania sobre un territori⁶³. *L'absència d'un exercici d'ordenament territorial intercultural que integri les diferents visions i interessos que hi ha en un territori ha comportat l'emergència de conflictes per la terra i la igualtat de drets entre els diferents actors rurals* (Duarte 2015: 42).

En aquest sentit, els conflictes titllats de culturals que s'han presentat a la *Serranía del Perijá* tenen diferents aspectes a tenir en compte:

- i) La dimensió territorial, ja que les aspiracions de constituir la ZRC es solapen amb la presència de *resguardos* indígenes yukpa, element explicat anteriorment, i les Zones de Reserva Forestal. Aquesta última figura és definida per la *Ley 2 de 1959*⁶⁴ (és coneguda com *ley segunda*), la qual no permet que habiti gent o es facin activitats en els territoris sota aquest ordenament, no obstant aquesta figura pot ser subjecte d'un procés de sostracció a favor d'un *resguardo* indígena⁶⁵ i s'està mirant d'arribar a un acord per aconseguir el mateix per les ZRC. Un camperol que viu en un terreny que està en *ley segunda* explicava indignat: *"cuando desde Bogotá se decidió que la Serranía del Perijá era Ley segunda, en 1959 ni se sabía que por acá estábamos viviendo desde hacía años, porque hay colonos desde los años 40! Esto lo hizo una persona en su escritorio. No vino un equipo a ver quién habita, ni nada. Y con la excusa que estamos en Ley segunda no se hacen inversiones para mejorar las vías, ni para electrificación, ni si quiera para escuelas, ni centros médicos.. y los que teníamos títulos de propiedad, ahora tienen un sello que pone "falsa tradición"... qué quiere decir esto?* (taller Acords de l'Habana, Bucaramanga 27/8/2016).

No obstant, es desenvolupen activitats agrícoles i hi ha assentaments de petites comunitats camperoles, algunes amb més de 50 anys de permanència a la zona. Una camperola de la vereda las Galaxias, Curumaní, em preguntava *"¿Quién es el mayor depredador, las multinacionales o nosotros los campesinos?, a nosotros no nos quieren dar títulos pero a las multinacionales si les dan concesiones"* (8/12/2016).

- ii) Els episodis de conflicte directe. Segons les entrevistes realitzades, els primers enfrontaments entre yukpas i camperols van tenir lloc al 1995, quan varis indígenes van ocupar uns predis a la vereda la Candelaria, al municipi d'Agustín Codazzi, fet que va generar el desplaçament de les famílies camperoles. Al voltant del 2009 succeeixen altres atacs, els quals han estat sistemàtics fins ara. Tal i com m'explicava una veïna del *resguardo* de Iroka, del corregimiento de Casacará, *"antes no ocurrían estas cosas... como*

⁶² NDC

⁶³ NDC

⁶⁴ És una figura que procura el desenvolupament de l'economia forestal i protecció del sòl, les aigües i la vida silvestre.

⁶⁵ Va tenir lloc un procés de sostracció de *Ley segunda* mitjançant la Resolució n° 015 del *Instituto de Desarrollo de los Recursos Naturales Renovables* (INDERENA) al municipi de Agustín Codazzi al 1976. L'àrea era de 90 mil hectàrees i la finalitat de les quals era la dotació de terres i la constitució de *resguardos* del poble yukpa assentats a Iroka i Sokorpa, i l'excident de terra, segons l'acord, havia de destinar-se per l'adjudicació o titulació als camperols assentats allà des de fa més de 50 anys, però encara no han estat titulades.

mucho se robaban unas gallinas, entraban en las huertas de los watillas (así nos llaman a los campesinos) [...] pero ahora ya es demasiado.. lo peor es que los yukpa viven muy mal, viven mendigando... pero ¿qué se hace con las transferencias que reciben del estado?” (14/12/2016) ; un altre camperol descrivia les activitats dels yukpa: “Son seminómadas, cazadores, pescadores recolectores de semillas. Pero hacen la pesca, la caza y la recogida de semillas en la finca de uno, chévere la vaina!” (5/12/2016).

- iii) La influència de l'església evangèlica. Segons un membre de l'IEI que ha estat treballant a la zona, s'evidencia una tensió cada vegada més forta, que segons la seva opinió: *“los campesinos han aguantado y están aguantando, pero no hay duda de que esto tiene un límite. Si no ha habido más enfrentamientos ha sido gracias al papel conciliador y pacificador que juegan las iglesias evangelistas en la zona, que, como has visto están muy presentes. Los campesinos, sobretudo después de la arremetida paramilitar, se metieron mucho en las Iglesias evangelistas [...] era la manera que tenían para protegerse del paramilitarismo” (22/12/2016)*
- iv) En varies entrevistes s'ha mencionat la falta d'organització dels indígenes, *“como se han dejado manejar, por qué no están en ninguna organización, ellos son la PRS: “la puta rueda suelta”, los yukpa no están afiliados en ninguna parte, y esto es un gran problema”-* denunciava amb sarcasme un membre d' Asoperijá; i pel que fa a la manipulació a la que aquests estan sotmesos, segons els entrevistats, es fa referència a la família Clavijo: *“es una familia de cuatro hermanos mestizos, cachacos que decimos, porque son del interior, que se roban los recursos que reciben del estado a través del control de las transferencias y de los cabildos Yukpa [...] los gobernadores no cumplen ninguna función en su territorio, ellos funcionan por familias”-* remarcava una camperola veïna del resguardo Iroka (5/12/2016). Tot i que cal tenir precaució a l'hora de fer aquestes acusacions, un membre de les joventuts de *Marcha Patriótica* em va dir: *“es una familia, que aunque no se haya demostrado, tiene vínculos con el paramilitarismo, y son uribistas. ¿Por qué crees que los yukpa han rechazado el Acuerdo de la Habana? Es una cosa de politiquería y de votos... la corrupción como siempre” (5/12/2016).*

Des de la perspectiva dels camperols i segons informació compartida amb membres de l'IEI, els yukpas estan sent víctimes de la mediació de la família Clavijo, la qual s'aprofita de la situació de vulnerabilitat, pobresa, aïllament i la falta d'organització que viuen els indígenes. Degut a la falta d'articulació política a l' interior dels yukpas, a la seva concepció d'autoritat i la forma de mediar els conflictes socials, les relacions institucionals exògenes són complexes (Observatorio del Programa Presidencial del DH i DHI, 2010). A més, en els arguments dels camperols, preval una idea paternalista i infantil dels indígenes, cosa que reproduïx els imaginaris que els titllen d'inferiors i salvatges, ja que en varies ocasions els entrevistats han remarcat la necessitat d'incidir en l'educació dels yukpas, com si encara calgués “civilitzar-los”. Comentaris com aquest demostren que es continuen mantenint representacions majoritàriament despectives sobre els indígenes.

CONCLUSIONS

“Tenemos el derecho de ser iguales cuando las diferencias nos inferiorizan y el derecho de ser distintos cuando la igualdad nos caracteriza”

Entrevista a Boaventura de Sousa Santo

Tal i com s'assenyala en aquest treball, a Colòmbia la cultura política basada en el clientelisme i la guerra; l'incompliment per part dels governs i el doble joc d'aquests en matèria de desenvolupament; la criminalització de la dissidència política, etc., fan d'aquest paradís cultural i econòmicament ric un país al servei d'un *status quo* que dona l'esquena al món rural.

Davant d'aquest panorama, on la gestió pública de la diversitat cultural promou un tracte asimètric entre camperols, indígenes i afrodescendents, i la imposició del model neoliberal fomenta unes polítiques de desenvolupament rural que marginen l'economia camperola i proletaritzen els habitants del camp, les lluites camperoles tenen un doble enfoc. Per una banda estan vertebrades pel tema identitari i cultural, com ho demostra la lluita pel seu reconeixement com a subjecte polític, emfatitzant el seu llegat cultural; i d'altra banda proposen un projecte econòmic i productiu, com són les ZRC, de les quals es remarca el seu potencial organitzatiu. Aquests elements demostren que encara existeix la necessitat d'articular la lluita política a partir d'un subjecte identitari que se li reconegui certa entitat social per poder emergir com a autoritzat i defensar les seves pròpies pràctiques.

Analitzant les dinàmiques d'ocupació a la *Serranía del Perijá* i els conflictes derivats d'aquestes, es mostra com les polítiques diferencials entre camperols i indígenes els obliguen a competir entre ells. Aquesta situació indica com s'ha instrumentalitzat la qüestió identitària, on el multiculturalisme ha implicat la politització de la identitat i la diversitat és regulada més que incorporada (Cervone 2009). També es mostra com es mantenen unes categories basades en discursos antitètics i que reproduïxen uns imaginaris estàtics introduïts pel colonialisme a través de la imposició d'un model hegemònic productor de diferència. També és pertinent relacionar i situar els drets i oportunitats atorgats a les minories en el context de les creixents desigualtats econòmiques i socials reservats per les majories (Chaves i Zambrano 2009), fet que introdueix la variable de classe social en els processos d'adaptació als discursos normatius entorn el multiculturalisme i el neoliberalisme.

Tanmateix, seguint la línia proposada per Celigueta (2015) caldria fer un anàlisi dels discursos dels camperols i dels indígenes entorn les seves definicions, no només per mostrar la diversitat de les identifications, sinó també per analitzar els significats d'una mateixa categoria. A més, caldrà veure si la proposta de què el camperolat sigui reconegut a la Constitució i la demanda de què aquesta categoria estigui inclosa en els censos es té en compte i prospera, serà llavors quan es podrà fer un estudi de les implicacions d'aquests canvis, i es podrà comprovar si realment les lluites camperoles i les indígenes estan confrontades.

Les línies d'investigació futures haurien de fer un anàlisi crític de les polítiques multiculturals no només fent etnografia amb població indígena i afrodescendent, sinó

també amb població no etnicitzada que està buscant en el dret un instrument per aconseguir la igualtat formal que el multiculturalisme els hi ha sostret deixant-los al marge de les seves polítiques i per aconseguir veritables territoris interculturals.

BIBLIOGRAFIA

- ACNUR (2011) Informe comunidades indígenas en Colombia.
- APARICIO, Marco i MARTÍNEZ MAURI, Mònica (2012) "Dret internacional i territoris indígenes: alguns debats oberts per l'emergència jurídica dels pobles indígenes". Quaderns-e. Institut Català d'Antropologia n°17 (1) pp.1-9
- BOCAREJO SUESCUN, Diana (2011) "Dos paradojas del multiculturalismo colombiano: la espacialización de la diferencia indígena y su aislamiento político". *Revista colombiana de Antropología*, V47 (2) , pp. 97-212
- BOCAREJO SUESCUN, Diana (2015) *Tipografías y tipologías indígenas en el multiculturalismo colombiano*. Bogotá: Instituto Colombiano de Antropología e Historia - Pontificia Universidad Javeriana - Universidad del Rosario.
- CENTRO NACIONAL DE MEMORIA HISTÓRICA (2016) *La maldita tierra. Guerrilla, paramilitares, mineras y conflicto armado en el Departamento del Cesar*. Bogotá. Imprenta nacional.
- CELIQUETA, Gemma (2015) "¿Mayanización, indigeneidad o mestizaje? Clasificaciones étnicas y diversidad en Guatemala". *Revista dialectología y tradiciones populares*, Vol. 70 n°1, pp. 101-118
- CEPAL (2006) "Panorama social de América Latina". Informe.
- CERVONE, Emma (2009) "Los desafíos del multiculturalismo" a: Repensando los movimientos indígenas. Martínez Novo, Carmen. Quito. FLACSO
- CHAVES, Margarita i ZAMBRANO, Marta (2009) "Desafíos de la nación multicultural. Una mirada comparativa sobre la reindianización y el mestizaje en Colombia" a: Repensando los movimientos indígenas. Martínez Novo, Carmen. Quito. FLACSO
- DUARTE, Carlos (2015) *Desencuentros territoriales. La emergencia de los conflictos inter-étnicos y interculturales en el Departamento del Cauca*. Universidad Javeriana de Cali, ed. ICAH.
- ESTRADA ÁLVAREZ, Jairo (2015) "Conflicto social y rebelión armada en Colombia. Acumulación capitalista, dominación de clase y rebelión armada" A: Elementos para una interpretación histórica del conflicto social y armado pp. 247-309. Gentes del común. Bogotá. Ediciones Aurora.
- FORERO, Jaime (2010) "Economía campesina, pobreza, tierra y desplazamiento en Colombia" a: El campesino colombiano, entre el protagonismo económico y la indiferencia de la sociedad, pp. 69-119. Forero (ed.) Bogotá. Ediciones Javeriana
- GARCÍA HIERRO, Pedro i SURRALLÉS, Alexandre (2004) (Eds.) *Tierra adentro. Territorio indígena y percepción del entorno*. Perú. IWGIA
- GARCÍA HIERRO, Pedro i SURRALLÉS, Alexandre (2009) *Antropología de un derecho: Libre determinación de los pueblos indígenas como derecho humano*. Copenhague. IWGIA
- HERRERA JARAMILLO, Mauricio "El modo de vida campesino en el círculo vicioso del desarrollo" Observatorio de territorios étnicos, Facultad de Estudios Ambientales y Rurales - Departamento de Desarrollo Rural y Regional de la Pontificia Universidad Javeriana. Bogotá

- JARAMILLO GÓMEZ, Orlando (2014) "Los yuko-Yukpa" *Geografía Humana de Colombia. Noreste indígena* (tomo II) Bogotá. Banco de la República
- LIBARDO HERREÑO HERNÁNDEZ, Ángel (2004) "Evolución política y legal del concepto de territorio ancestral en Colombia. *El otro derecho* n°31-32 ILSA, Bogotá
- LÓPEZ, L. F. (2007) "Etnohistoria y ocupaciones en la Vertiente occidental de la Serranía del Perijá" a: La alta montaña del Perijá. Bogotá. O. Rangel (ed), Colombia Diversidad Biótica V.
- NAROTZKY, Susana (2016) "Where have all the peasants gone?" *Annual review of anthropology*. Vol. 45: 1-502 pp. 301-318.
- OSEJO VARONA, Alejandra (2013) "Zonas de Reserva Campesina: política pública y estrategia para la defensa de territorios campesinos. Aportes para su reglamentación y aplicación". Centro de Memoria histórica. Bogotá
- PÉCAULT, Daniel (2015) "Un conflicto armado al Servicio del status quo social y político" a: Contribución al entendimiento del conflicto armado en Colombia. Comisión histórica del conflicto y sus víctimas . La Habana.
- PÉREZ MARTÍNEZ, Manuel Enrique (2004) "La conformación territorial en Colombia: entre el conflicto, el desarrollo y el destierro". *Revista Javeriana. Cuadernos de desarrollo rural* n°51 pp. 61-90
- SEMPER, Frank (2006) "Los derechos de los pueblos indígenas de Colombia en la jurisprudencia de la Corte Constitucional". *Anuario de derecho constitucional Latinoamericano*. Tomo II. Pp. 761 -778
- Subgerencia de tierras rurales (2013) "Análisis de diferentes concepciones teóricas del campesino y sus formas de organización". Informe
- VAN DER PLOEG, Jan Douwe (2012) "*Peasant-driven agricultural growth and food sovereignty*" ICAS review paper series n°6 - International Institute of Social Studies (ISS), The Hague, Netherlands.
- VERGARA (2005) "La economía del Cesar después del algodón" Bogotá. Imprenta Nacional

Pàgines web consultades:

- www.igac.gov.co/igac (29 gener 2017)
- www.dane.gov.co (novembre 2016)
- rni.unidadvictimas.gov.co/RUV (12 de gener 2017)
- www.prensarual.org (9 de febrer 2017)
- www.altocomisionadoparalapaz.gov.co/Paginas/inicio.aspx (desembre 2016)
- www.derechoshumanos.gov.co (desembre 2016)
- www.verdadabierta.com (21 de gener 2017)